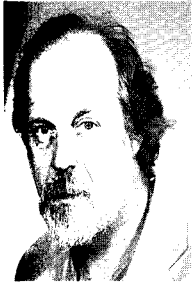

Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe gulden regel?

PROF. DR. HANS REINDERS

PROF. DR. HANS REINDERS

In 1996 publiceerde Amitai Etzioni, de voorman van het Amerikaanse communitarisme *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*. Dat boek is inmiddels een klassieker over wat wij hier en op dit moment aanduiden als de 'waarden- en normendiscussie'. De hoofdvraag van Etzioni in dat boek is of er een morele orde mogelijk is die op de 'moral voice' is gebaseerd. Etzioni onderscheidt de 'interne morele stem' (het geweten) en de 'externe morele stem' (de sociale controle). Daarmee zoekt hij een middenweg tussen aan de ene kant liberale individualisten die hij 'virtue-avoiders' noemt en aan de andere kant de sociaal-conservatieven die hij als 'virtue-monopolizers' bestempelt. De liberalen pleiten voor een zoveel mogelijk neutrale overheid; de sociaal-conservatieven voor een overheid die moreel leiding geeft. In de Nederlandse context heeft het boek van Etzioni aan belang gewonnen, omdat de huidige minister-president Jan Peter Balkenende er vaak naar verwezen heeft. Het communitarisme is een van zijn referentiepunten. In 1998 publiceerde Christen Democratische Verkenningen een scherpzinnige analyse van Etzioni's boek door Hans Reinders¹. Deze analyse is vorig jaar in Engelse vertaling verschenen in een bundel met belangrijke artikelen ter voeding van Europese christen-democraten.² Daaruit blijkt al dat Reinders' analyse nog steeds voldoende te denken geeft. Daarom publiceren wij zijn essay hier nogmaals in licht aangepaste vorm. Deze herpublicatie opent een blok waarin de theorie van 'de morele stem' van Etzioni wordt geanalyseerd. Na het essay van Reinders volgt een korte reactie van Etzioni. Daarna publiceren wij Etzioni's artikel 'Why The Civil Society Is Not Good Enough' (2001), waarin hij de consequenties van zijn theorie nader uitgewerkt heeft. En het blok wordt afgesloten door Reinders die - ten opzichte van 1996 - nieuwe ontwikkelingen in Etzioni's denken constateert en nagaat wat deze kunnen betekenen voor de Nederlandse waarden- en normendiscussie.

De these: een morele orde op basis van vrijwilligheid

De toegenomen onzekerheid over de geldigheid van overgeleverde normen en waarden heeft in de Westerse samenleving een verregaande mate van liberalise-

De opgave is het (her)vinden van een evenwicht tussen sociale orde en individuele autonomie.

ring tot stand gebracht. Individuele vrijheid echter kan alleen gedijen in een samenleving die wordt gekenmerkt door voldoende sociale cohesie. Slechts wanneer de leden van een samenleving doelen met elkaar delen en daarin tijd en energie investeren, is een sociale orde mogelijk waarin vrijheid kan bestaan.³ Zonder een dergelijke orde atomiseert de samenleving, vallen de gemeenschappen waaruit ze is voortgekomen uiteen en verworden haar leden tot een amorfe massa individuen. De opgave die daaruit resulteert is het (her)vinden van een evenwicht tussen sociale orde en individuele autonomie. Het gezochte evenwicht kan echter niet worden hervonden door het beknotten van individuele vrijheden. Beperking van vrijheid leidt niet alleen tot een autoritaire samenleving, maar legt bovendien te veel bevoegdheden bij de staat en daarmee tevens een veel te grote nadruk op het sturende vermogen van het recht. Het hervinden van een evenwicht tussen autonomie en sociale orde slaagt alleen wanneer het om een morele orde gaat, dat wil zeggen: een orde die niet wordt afgedwongen, maar die wortelt in gedeelde waarden. Dit is kort en goed het programma dat in Etzioni's 'new golden rule' op formule wordt gebracht:

'The new golden rule requires that the tension between one's preferences and one's social commitments be reduced by increasing the realm of duties one affirms as social responsibilities - not the realm of duties that are forcibly imposed but the realm of responsibilities one believes one should discharge and that one believes one is fairly called upon to assume'. (The New Golden Rule, p. 12).⁴

In de analyse van dit programma zal ik noodgedwongen voorbijgaan aan enkele belangwekkende aspecten van Etzioni's werk. Zo zal ik bijvoorbeeld geen aandacht besteden aan een kwestie die het filosofische debat over het communitarisme beheerst, namelijk of het insisteren op de culturele en traditionele bedding van moraal wel voldoende ruimte laat om de normen en waarden die binnen een bepaalde gemeenschap gelden te kritiseren. 'Worden individuen niet ondergeschikt gemaakt aan de gemeenschap waar ze uit voortkomen?', zo luidt de steeds weer terugkerende vraag.⁵ Vandaar de voortgaande discussie over universele criteria waaraan morele tradities en gemeenschappen kunnen worden getoetst. Etzioni wil het communitarisme voor interne geslotenheid behoeden en onderzoekt daarom een reeks voorstellen en alternatieven voor 'extra-community-criteria' om zich ten slotte met een vorm van ethisch intuïtionisme tevreden te stellen.⁶ Een tweede kwestie die ik slechts in het voorbijgaan noem, betreft de sociologische theorie van het functionalisme dat zijn denken bepaalt. Etzioni's versie van deze theorie vat de samenleving op als een systeem dat onderhevig is aan centripetale en centrifugale krachten, waartussen een evenwicht moet worden gevonden. Een evenwichtige samenleving houdt het midden tussen 'order' en 'autonomy'; wordt het evenwicht verstoord dan doen zich anomieën voor. De communitarische samenleving is op zoek naar een evenwicht tussen totalitarisme (teveel 'order') en

anarchisme (teveel 'autonomy'). Deze theorie leidt tot de beschrijving van de ontwikkeling in de Westerse samenleving sedert de jaren zestig in termen van een 'pendulum swing'. Terwijl de sociale orde in de jaren vijftig nog goeddeels intact was, maar gebukt ging onder een teveel aan sociale controle, werd ze vervolgens in de jaren zestig en daarna opengebrosen ten gunste van meer persoonlijke vrijheid. Deze beweging loopt echter in de jaren negentig in zichzelf vast en dient middels een nieuw evenwicht in goede banen te worden geleid. Etzioni spreekt weliswaar over een dynamisch functionalisme in de zin dat de beide centrale krachten - 'order' en 'autonomy' - nooit in harmonie samenwerken, maar het theoretische model blijft vrij statisch. Hierdoor vallen Etzioni's functionalistische analyses nogal schematisch uit. Zo wordt bijvoorbeeld nauwelijks aandacht besteed aan de blijvende invloed van economische groei en technologische ontwikkelingen.

Hoe dat ook zij, de verwijzing naar Etzioni's sociologische methode maakt duidelijk dat zijn these betreffende de samenleving als morele orde niet is ingegeven door een sociaal conservatisme.¹⁰ Integendeel, terwijl menig communitaristisch auteur zich tegen het gevestigde liberale denken keert, richt Etzioni zijn pijlen juist op conservatieven die menen dat individuele vrijheden in de Westerse samenleving moeten worden beperkt ten gunste van traditionele waarden. Zijn stelling is juist dat conservatieven op dit punt gevangen zitten in de vooronderstellingen van de moderne liberalen die ze zeggen te bestrijden. Beide posities gaan uit van een dualisme tussen een zedenmeesterende overheid versus het vrije, ongebonden individu. De oppositie is die tussen 'force' of 'freedom'. Dat is het dualisme dat overwonnen moet worden, aldus Etzioni.¹¹ De bemiddeling tussen beide moet worden gedacht in termen van de morele orde als gemeenschap die in vrijwilligheid wortelt ('a matter of belief rather than force').¹² Het is op deze stelling dat ik mijn analyse verder zal richten.

Morele orde: een zaak van overtuiging in plaats van dwang

De sociale orde die communitaristen voorstaan, verschilt van de liberale opvatting in die zin dat ze meer behelst dan de coördinatie tussen individuele levensprojecten. Etzioni:

'The main point to the discussion here is that while libertarians and liberal individualists do not ignore the need for social order, they not only champion a thin order but seek to limit the social order to one that is derived from and legitimated by individuals acting as free agents. In contrast, communitarians see a need for social order that contains a set of shared values, to which individuals are taught they are obligated'. (The New Golden Rule, p. 12).

In de liberale visie die Etzioni bestrijdt, wordt de belangrijkste opgave van de sa-

**Communitaristen
beschouwen de
noodzaak van ge-
deelde waarden als
gegeven.**

menleving gezien als de coördinatie van individuele belangen. Een beroep op gedeelde waarden, anders dan de waarden die in de liberale orde zelf tot uitdrukking komen is in deze visie niet alleen onnodig, maar ook ongewenst. Substantiële waarden die inhoud geven aan het bestaan dienen buiten de rechtvaardiging van publieke maatregelen te blijven. Liberalen, aldus Etzioni, vrezen 'social formulations of the common good'.¹³ Communitaristen beschouwen de noodzaak van gedeelde waarden als gegeven. Het argument daarvoor steunt op de stelling van klassieke sociale denkers als De Tocqueville, Durkheim en Weber: een samenleving die niet door gedeelde waarden wordt geschraagd, loopt het gevaar te bezwijken aan een gebrek aan sociale cohesie.¹⁴ Een procedurele opvatting van de democratische orde waar liberalen zoals Rawls zich sterk voor maken, kan volgens Etzioni belangenconflicten onvoldoende reguleren, zoals recente 'culture wars' - bijvoorbeeld de strijd over *abortus provocatus* - laten zien.¹⁵ Zonder een set van 'shared core values' is elke samenleving uiteindelijk weerloos tegen de overmacht van hetzij centripetale krachten (de stemmen die om versterking van het morele gezag van de samenleving vragen), hetzij centrifugale krachten (de stemmen die van geen moreel gezag boven dat van individuen willen weten). De opvulling van het morele vacuüm door middel van het conservatieve alternatief - dat volgens Etzioni in Amerika vooral door het religieuze fundamentalisme wordt gedragen - kan echter evenmin slagen. Een opgelegde sociale identiteit leidt slechts tot vormen van onaanvaardbare onderdrukking, zoals zwarten en vrouwen veelvuldig hebben ervaren. Een weg terug naar de jaren vijftig is om die reden niet wenselijk.

Het is derhalve van belang om nader te bepalen in welke zin er kan worden gesproken van 'shared core values' en onder welke voorwaarden die kunnen bestaan. In de beantwoording van deze vragen begeeft Etzioni zich in een reeks discussies die in de hedendaagse moraalfilosofie uitvoerig worden besproken. Een morele orde onderscheidt zich van een sociale orde door gedeelde waarden - elders spreekt Etzioni van 'a shared set of definitions' - die binnen een samenleving worden aanvaard en die worden belichaamd door 'societal formations'.¹⁷ Deze waarden zijn derhalve niet het resultaat van een overeenkomst, ze vormen niet de uitkomst van een onderhandelingsproces, maar brengen morele overtuigingen tot uitdrukking. 'The good society must rely largely on its members' realization that the ways they are expected to conduct themselves are in line with values in which they believe, rather than because they fear public authorities or are driven by economic incentives'. (*The New Golden Rule*, p. 86). Anders gezegd, de 'core values' waaraan de leden van de samenleving zich geëngageerd weten, staan niet in een spanning met hun individuele levensproject, maar vormen daarvan een integraal bestanddeel. 'A good society requires an order that is aligned with the moral commitments of its members'.¹⁸ Een dergelijke orde veronderstelt derhalve een 'commitment to virtue'. Daar is het communitaristen volgens Etzioni dan ook om te doen. Het openbreken van de sociale orde van de jaren vijftig heeft echter geleid tot een situatie waarin individuen steeds minder op

hun maatschappelijk gedrag werden aangesproken anders dan door middel van wettelijke regels. In de jaren negentig gaat het om de *'regeneration of virtue'*: het weer doen klinken van de *'moral voice'* door middel waarvan individuen en gemeenschappen hun morele overtuigingen tot uitdrukking brengen. *'Virtue'* - deugd - staat hierbij voor een kwaliteit van mensen die hun overtuigingen trouw zijn en dienovereenkomstig leven. Op dit punt kan Etzioni verduidelijken in welke zin de communitaristische positie verschilt van de conservatieve.

'A major difference between social conservatives and communitarians exists in their views regarding the legitimate ways to sustain virtue. While communitarians basically have faith in faith and seek to convince people of the value of their position, relying on the moral voice of the community, education, persuasion, and exhortation, social conservatives are much more inclined to rely on the law to promote the values in which they believe'. (The New Golden Rule, p. 16).

Hier wordt de reden zichtbaar waarom ik Etzioni eerder een sociaal, dan een politiek denker zou willen noemen. De morele orde is in zijn visie niet een politieke orde, wordt ook niet bemiddeld door de politieke orde, maar gaat daaraan vooraf. Hij kritiseert liberale individualisten en sociaal-conservatieven omdat ze het evenwicht tussen beide niet in acht nemen. De eersten ziet hij als *'virtue-avoiders'*, de tweeden als *'virtue-monopolizers'*.¹⁹ Conservatieven laten de politieke orde in feite in de morele orde opgaan door het recht te willen gebruiken for *'the enforcement of morals'*. Liberalen verspelen het evenwicht in tegenovergestelde richting door de morele orde te laten samenvallen met de publieke sfeer. Wat daarbuiten valt, behoort tot de private sfeer waarin kwesties van goed en kwaad aan individuen zelf worden overgelaten.²⁰ In beide verworpen posities komt de morele orde als een op zichzelfstaande sociale orde tekort. Het is deze morele orde die wordt bemiddeld door wat men in Nederland het *'maatschappelijke middenveld'* noemt, bestaande uit gemeenschap stichtende instituties, zoals de familie, de buurt, de school, de club en de kerk.

Om deze reden staat Etzioni gereserveerd tegenover hedendaagse pleidooien voor de revitalisering van *'civic order'* wanneer men daarmee doelt op de noodzaak van een vreedzaam maatschappelijk verkeer waarin individuen elkaar respecteren. In feite heeft men het dan over *'civility'* - de burgerplicht om tegenover anderen bepaalde, met name procedurele, grenzen in acht te nemen - maar wordt de kwestie van *'moral substance'* vermeden.²¹ Dergelijke pleidooien leiden onveranderlijk tot een nadruk op het belang van *'deliberation'* en *'deliberative democracy'*, hetgeen het beeld oproept van het samenkomen van individuen die in redelijk overleg een consensus bereiken over de normen en waarden die zij in hun samenleving gerespecteerd willen zien. Etzioni ziet hierin de invloed van het Verlichtingsideaal dat de samenleving vooral in procedurele termen opvat.²² Het daaruit resulterende

Etzioni ziet de liberalen als *'virtue-avoiders'*, en de sociaal-conservatieven als *'virtue-monopolizers'*.

probleem is dat de mogelijkheid van een morele orde uitsluitend als een cognitief en niet als een motivationeel probleem wordt behandeld.²³ In plaats daarvan stellen communitaristen het belang van 'values talk', een dialoog over de waarden waardoor men zich gebonden weet en waardoor men gemotiveerd wordt, die verder reikt dan het uitwisselen van redelijke argumenten over te nemen publieke maatregelen. Op de achtergrond van dit pleidooi voor 'values talk' ligt de gedachte dat de strijd tegen de uitwassen van het individualisme niet in de publieke sfeer wordt gewonnen, maar in de sociale sfeer. Etzioni:

'The main social body is not the state (or even the polity) and the main actors are not citizens, but the body is the society (as a community of communities) and the actors are members in it. Social action, such as that which occurs in and among family members, neighborhoods, voluntary associations, and communities has priority over political action'. (The New Golden Rule, p. 141).

Het primaat van sociale actie boven politieke besluitvorming wortelt in een these die één van de bekendste discussies tussen communitaristen en liberalen heeft opgeleverd, namelijk de these van de sociale bedding van het individu. Het liberalisme gaat uit van het beeld van onafhankelijke individuen met hun eigen normen en waarden, die met elkaar in de publieke sfeer beraadslagen over de wijze waarop de samenleving zodanig kan worden ingericht dat ieder van hen de grootst mogelijke vrijheid en gelijke kansen krijgt om het eigen levensproject te realiseren. Communitaristen kritiseren dit beeld met de stelling dat het liberale denken voorbijgaat aan de socialisatie en morele vorming die individuen ondergaan voordat ze elkaar in de publieke sfeer ontmoeten.

De sociale bedding van individuen

De these van de sociale bedding van het individu wordt ook door Etzioni naar voren gebracht.²⁴ De onafhankelijke individuen die de samenleving in het liberale denken bevolken bestaan niet. Individuen zijn 'socially constituted'. Individuele identiteit is altijd sociale identiteit die is ingebed in culturele en maatschappelijke verbanden. Door deze verbanden te veronachtzamen, worden mensen niet vrijer, maar raken ze meer geïsoleerd, hetgeen de ontwikkeling van een sociale identiteit bemoeilijkt. *'While it is possible to think abstractly about individuals apart from a community, it must be noted that if individuals are actually deprived of the stable and positive affective attachments communities best provide, they exhibit very few of the attributes commonly associated with the notion of a freestanding person presumed by the individualist paradigm'. (The New Golden Rule, p.25).* Deze these van de 'social constitution of the self' is de afgelopen jaren uitvoerig voorwerp van debat geweest en heeft tot de slotsom geleid dat vooraanstaande liberale denkers zoals John Rawls and Ronald Dworkin door deze communitaristische kritiek nauwelijks worden geraakt. Het

beeld van het onafhankelijke individu representeert een normatief ideaal, het beschrijft geen sociologische werkelijkheid. Zo heeft bijvoorbeeld de Canadese filosoof Will Kymlicka laten zien dat met name Rawls de noodzaak van sociale en culturele bedding als voorwaarde voor morele ontwikkeling beaamt.²⁵ Het politieke liberalisme dat Rawls en Dworkin verdedigen, is dan ook geenszins gebonden aan een ontkenning van het belang van die bedding voor morele ontwikkeling. Het ontkent slechts dat de gemeenschappen en tradities waar individuen hun identiteit opdoen op zichzelf een morele standing zouden hebben. Individueel behoren te allen tijde het recht van een 'exit-optie' te hebben: ze moeten de vrijheid hebben hun gemeenschap te verlaten en afstand te kunnen nemen van traditionele waarden om zich tot andere waarden te bekeren indien ze dat willen. De centrale betekenis van individuele rechten in het liberalisme wordt gemotiveerd door de bescherming van individuen tegen de druk om zich aan traditionele gemeenschappen te conformeren. Dit liberalisme is dan ook geen theorie over de sociale genese van individuele identiteit, maar over de morele waardering van die identiteit. Als zodanig is het liberalisme niet veroordeeld tot de 'atomistische' sociale ontologie die door Sandel en Taylor wordt gekritiseerd. Aangezien er nauwelijks een communitarist te vinden is die het belang van deze 'exit-optie' ontkent - ook Etzioni spreekt bij voortdurend over 'autonomy as a core value' - lijkt de tegenstelling tussen beide filosofische posities grotendeels aan scherpte te hebben verloren. Communitaristen ontkennen het belang van 'liberal purposes' niet,²⁶ evenmin als liberalen het belang van de sociale genese van het individu ontkennen, zodat de vraag rijst of het verschil tussen beiden wel zo wezenlijk is.

Op dit punt voert Etzioni echter een hoogst belangwekkende manoeuvre uit. In het begin van zijn boek onderstreept hij dat de 'social constitution of the self' een sociaal-wetenschappelijke these is.²⁷ Daarmee is in feite reeds erkend dat de kritiek op het politieke liberalisme als normatieve theorie door auteurs als Sandel en Taylor niet erg doeltreffend is. Etzioni doorziet deze samenhang, maar zegt een stap verder te willen zetten dan deze beide auteurs:

'The extra step one needs to undertake is to note that not only are human beings social by nature but also that their sociability enhances their human and moral potential. Social thinking has to cease viewing communal attachments as cannonballs chained to inmates' legs (...). The self is enriched and, as we shall see, ennobled by being social; it is the social self that is held back by the lack of positive multiple attachments'. (The New Golden Rule, p. 27).

De extra stap die hier wordt gezet is dat 'sociability' als een normatief ideaal wordt geïntroduceerd. De sociale bedding van het individu betreft niet alleen diens genese, maar ook zijn *telos*. Het gaat niet alleen om wording, maar ook om bestemming. Het leven in gemeenschap is niet alleen een voorwaarde, willen mensen zichzelf kunnen ontwikkelen, het is ook een doel dat hun menszijn verrijkt. Met

Wil het communitarisme als beweging kans van slagen hebben, dan moeten er mensen zijn voor wie de 'new golden rule' inderdaad evident is.

andere woorden: Etzioni maakt 'sociability' tot een fundamenteel bestanddeel van het goede leven. Wie dit bestanddeel ontkent, miskent daarmee de ware aard van menselijk bestaan. Door deze manoeuvre wint de discussie opnieuw aan gewicht aangezien liberale individualisten deze stap niet kunnen voltrekken. In de liberale visie wordt elke invulling van het goede leven slechts aan één criterium getoetst, namelijk dat het beantwoordt aan de eigen keuze van de betrokkene. De essentie van de liberale visie - zo zou men kunnen stellen - is de morele betekenis van de relatie die ik met mijzelf onderhoud, niet de relatie die ik met anderen onderhoud.²⁹ Die tweede relatie is noodzakelijke voorwaarde, geen doel. Etzioni gaat juist op dit punt verder en neemt de relatie tot de anderen - 'community' - als 'core value' op in zijn begrip van het goede leven naast autonomie.

Het is echter van belang op te merken dat de communitaristische positie van Etzioni hiermee afhankelijk wordt van de vraag in hoeverre mensen in de geïndividualiseerde samenleving deze opvatting van het goede leven delen. Dat het hier om een 'moral cause' zou gaan die 'self-evident' is, zoals Etzioni ons later in zijn boek wil doen geloven, lijkt mij zeer onaannemelijk.³⁰ Wil het communitarisme als beweging kans van slagen hebben, dan moeten er mensen zijn voor wie de 'new golden rule' inderdaad evident is: mensen voor wie 'gemeenschap' inderdaad een even onmisbaar bestanddeel van een zinvol bestaan uitmaakt als de vrijheid om hun eigen keuzen te maken; mensen voor wie maatschappelijk engagement en de aanvaarding van verantwoordelijkheid geen zelfverlies en dus ook geen opoffering, maar vervulling betekenen.

Een bepaald 'soort' mensen: het probleem van morele motivatie

De vraag is nu of individuen in onze samenleving in voldoende mate worden gemotiveerd door een leven waarin 'gemeenschap' een centrale waarde vertegenwoordigt. Met andere woorden: hoe komen we aan de mensen die het gemeenschapsideaal dragen? Etzioni stelt deze vraag - terecht - als een motivatieprobleem. Zijn antwoord vinden we in een hoofdstuk dat de titel draagt 'The Moral Voice', mijns inziens het meest cruciale hoofdstuk in zijn boek. Uitgangspunt is het sociologische gegeven dat waarden zichzelf niet instandhouden, evenmin als normen vanzelf worden nagevolgd. Daar komt morele motivatie aan te pas. Dit drukt Etzioni uit met het begrip van de 'moral voice':

The moral voice is a peculiar form of motivation: it encourages people to adhere to values to which they subscribe. It is peculiar because, unlike typical motivations, it is not a quest for physiological or psychological release (like the quenching of thirst by drinking water) or based on a pleasure principle. The sense of affirmation people have when they abide by values is fundamentally different'. (The New Golden Rule, p. 120).

In zijn uitleg hoe de 'moral voice' motiveert, onderscheidt Etzioni een inwendig en

een uitwendig aspect. Vooral op wat Etzioni over het eerste aspect zegt, wil ik hier uitvoeriger ingaan. We zouden het de 'innerlijke stem' kunnen noemen, dat wil zeggen: het morele subject - het 'ik' - als motiverende instantie. De wijze waarop Etzioni dit inwendige aspect uitlegt, is opmerkelijk. Hij schrijft:

"The inner voice, emanating from the acting self, addressing that self, urges a person to abide by his or her values and to refrain from behavior that violates these values. Most of us need not consult a sociological or psychological study to know what this inner voice is: we have firsthand experience of its call. Typically the voice's call or claim takes the form of statements that contain "I ought to" as distinct from "I would like to". (The New Golden Rule, p. 121).

De innerlijke stem is dus een morele stem en niet maar de stem van een verlangen of een wens die ik heb. Dit betekent echter dat het morele subject zichzelf motiveert. Etzioni bevestigt dit door hieraan toe te voegen dat de innerlijke stem moreel gedrag voortbrengt door een 'special sense of affirmation', die ik gewaar word wanneer ik handel overeenkomstig mijn overtuiging. Wat hij daarmee bedoelt is te vinden in de volgende passage:

"I am hard put to find terms that capture what a person "feels" or "senses" (incorrect terms, because they invoke the pleasure principle) when the person abides by a value in which he or she believes. It is not akin to the satisfaction that results from eating a fine steak or having a "great" sexual experience. The person who gave a large contribution (by his or her standards) to the poor, the parents who ran into a burning building to save their child, the person who fasted to indicate her religious commitment, are not "satisfied" but ennobled by what I call, lacking a better term, value affirmation'. (The New Golden Rule, p. 121).

Opmerkelijk aan deze uitleg is nu het feit dat Etzioni zich schaaft aan de zijde van een filosoof aan wiens zijde men hem niet zou verwachten, namelijk Immanuel Kant. Dat valt op te maken uit de nadruk die hij legt op het verschil tussen 1) gemotiveerd worden door het behagen dat ik in het doen van een bepaalde daad schep - 'satisfaction' - en 2) gemotiveerd worden door het besef dat ik door mijn plicht te vervullen mijzelf als moreel subject bevestig. Evenals Etzioni leerde ook Kant dat moraal niets met de bevrediging van wensen en verlangens ('I would like to'), maar alles met plicht ('I ought to') van doen heeft. Evenals Etzioni beantwoordde Kant de vraag wat iemand motiveert om zijn plicht te doen met de waardering die men voor zichzelf als moreel subject heeft. Wat maakt in Etzioni's voorbeeld de daad van die ouders om hun kind uit dat brandende gebouw te halen tot een morele daad? Niet het feit dat ze verscheurd worden door angst of het afgrijzen voor de verschrikkelijke dood die hun kind zal sterven, want dat zijn immers motieven die worden ingegeven door 'desire', namelijk het verlangen om hun kind te redden. Niet ontferming of bewogenheid maken deze daad tot een morele daad, maar zelfrespect. Die ouders worden niet 'ennobled' door de gevoelens die ze voor

hun kind koesteren, maar door het feit dat ze trouw zijn aan hun 'values'. Etzioni's uitleg van morele motivatie is daarom opmerkelijk, omdat deze zijn hele theorie van de 'new golden rule' op losse schroeven lijkt te zetten. Daarin gaat het immers juist om het opheffen van de spanning tussen wens en plicht, 'the tension between one's preferences and one's social commitments', zoals Etzioni zelf formuleert.³¹ Door onze wensen en verlangens in feite buiten de sfeer van de moraal te plaatsen - opnieuw in navolging van Kant - voert hij die spanning alleen maar verder op, zodat de moraal ook in zijn theorie lijkt te worden wat ze bij Kant ook al was, namelijk de verplichting om datgene te doen waar men eigenlijk niets voor voelt. 'Moeten' in plaats van 'willen' wordt het dominante kenmerk van moraal. Deze lezing van Etzioni's theorie wordt bevestigd door wat hij later zegt over 'human nature' vanuit communitaristisch perspectief: 'The communitarian person is thus one who is continuously conflicted between the calls of nature (as modulated by society's culture) and the moral voice, a person "doomed" to a struggle between a lower and a higher (a debased and nobler) self'. (*The New Golden Rule*, p. 170). Begrijpelijkerwijs leidt dit beeld van de mens wiens innerlijk het toneel is van een niet-aflatende strijd tussen goed en kwaad - 'between Satan and God' - tot een relativering van de morele eisen die aan individuen kunnen worden gesteld. Het mensbeeld van Kant komt overeen met het beeld van wat door Aristoteles de 'akratische mens' wordt genoemd. De akratische mens is degene die voortdurend zijn eigen onwil moet overwinnen om datgene te doen waarvan hij weet dat hij het behoort te doen. Aristoteles legt uit waar het deze mens aan schort: zijn wensen en verlangens, passies en emoties zijn onvoldoende gevormd. De akratische mens behoeft wat Martha Nussbaum heeft genoemd een 'therapy of desire'.³³ Hij mist innerlijke beschaving, zou men kunnen zeggen.

Etzioni's versie van de Kantiaanse theorie berust op de impliciete aanvaarding van het beeld van de mens die door uitwendig gezag in bedwang moet worden gehouden. Het enige is dat dit uitwendige gezag naar binnen wordt verplaatst: wij zijn onze eigen politieagent. Let die even niet op, dan zijn we ten prooi aan onze neigingen, zoals klaarblijkelijk gebeurt met mensen die ten prooi vallen aan die vreemde aberraties van gewelddadigheid en agressie wanneer ze een avondje gaan 'stappen'. Het is merkwaardig dat Etzioni niet heeft onderkend dat de akratische mens precies de mens is die past in het liberale individualisme dat hij bestrijdt. Ook de individualist die hij beschrijft is iemand die niet van harte voldoet aan de normen van 'community' als 'moral order'.

De reden om het probleem van morele motivatie breed uit te meten is - naar ik hoop - hiermee duidelijk geworden. Etzioni's 'new golden rule' veronderstelt een heel ander mensbeeld dan het Kantiaanse mensbeeld dat hij ons voorhoudt. De communitaristische beweging zoals hij die uitlegt, is aangewezen op individuen voor wie maatschappelijke verantwoordelijkheid niet behoort tot de opgaven waar ze liever onderuit willen, of die ze alleen bereid zijn op zich te nemen wan-

Het is merkwaardig dat Etzioni niet heeft onderkend dat de akratische mens precies de mens is die past in het liberale individualisme dat hij bestrijdt.

neer ze daarvoor worden beloond. 'Sociability' maakt voor hen deel uit van wat zij zien als een zinvol en waardevol bestaan, zo hebben we gezien. Voor dergelijke individuen geldt het Engelse gezegde 'virtue is its own reward'.

De taak van de gemeenschap

De 'moral voice' heeft echter niet alleen een inwendig, maar ook een uitwendig aspect. Dit uitwendige aspect wordt volgens Etzioni bemiddeld door de sociale gemeenschap in haar verschillende geledingen: de familie, de school, de buurt, de club, de kerk. Het lijkt nu de taak van deze sociale instituties te zijn om individuen te steunen in hun innerlijke strijd tussen 'willen' en 'moeten'. Etzioni:

'Communities have a moral voice that is external to the ego's own voice, that serves to reinforce the inner voice of the members. While the inner moral voice and that of the community may sing from the same page, there often is at least some difference in the pitch, the words each voice intones, and the exact notes each strikes'. (The New Golden Rule, p. 126)

De effectiviteit van gemeenschappen om deze taak te vervullen hangt volgens Etzioni af van de mate waarin ze worden gevormd door individuen die een bepaalde sociale identiteit en de daarmee verbonden normen en waarden delen. Ze zijn succesvol naar mate hun morele infrastructuur intact is zodat ze bijdragen aan karaktervorming:

'A major sociological function of the community, as a building block of the moral infrastructure, is to reinforce the character of individuals. We have seen how this can be achieved by the moral voice, built into a web of informal affect-laden relationships, which are a constitutive element of communities. In general, the weaker the community - because the population turnover is high, there are few shared values, heterogeneity is very high, or some other reasons - the thinner the social web and the slacker the moral voice'. (The New Golden Rule, p.187).

In aanmerking genomen dat de gemeenschap stichtende instituties die Etzioni schetst onderhevig zijn aan een - ook door hemzelf gesignaleerd - functieverlies, rijst eens temeer de vraag naar de kans van slagen voor de communitaristische beweging. Hoe men die kans ook inschat, één conclusie lijkt mij uit bovenstaande analyse onomstotelijk te volgen. Als het inderdaad waar is dat de verschillende gemeenschapsverbanden waarin individuen in onze samenleving worden gesocialiseerd aan erosie onderhevig zijn, dan komt die kans van slagen voor een belangrijk deel neer op de beschikbaarheid van een bepaald 'soort' mensen: mensen voor wie *engagement* en verantwoordelijkheid geen 'last', maar 'lust' zijn. De beschikbaarheid van dergelijke mensen is de noodzakelijke vooronderstelling van elke beweging die de revitalisering van het maatschappelijke middenveld beoogt. Dat in onze samenleving veel van dergelijke mensen te vinden zijn, lijdt voor mij

geen twijfel, alleen maakt de heersende ideologie die individuele vervulling vooral als economisch succes begrijpt, zulke mensen vrijwel onzichtbaar. De achterliggende gedachte is hier dat het niet waar is dat moderne mensen individualisten zijn, maar dat de ideologie van het liberale individualisme ons met een zeer beperkt zelfbeeld opzadelt dat weinig overeenkomst vertoont met de manier waarop we feitelijk leven.³⁴ Voor een revitalisering van het maatschappelijk middenveld moeten weer rol-modellen naar voren worden gehaald die dichter liggen bij de niet-liberale manier waarop we feitelijk leven. Het zal niet makkelijk zijn in een 'liberaal-christelijk' kabinet, maar toch zal een CDA dat met de samenleving een andere kant op wil, daarom zorgvuldig afstand moeten houden van de ideologie van het liberale individualisme.

Prof. J.S. Reinders is hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is aan deze universiteit tevens houder van de Willem van den Bergh-leerstoel voor ethiek, in het bijzonder normatieve aspecten van de zorgverlening ten behoeve van mensen met een verstandelijke handicap.

'THE NEW GOLDEN RULE: COMMUNITY AND MORALITY IN A DEMOCRATIC SOCIETY' DOOR AMITAI ETZIONI, BASIC BOOKS, NEW YORK 1996, 314 PAGINA'S

Noten

1. 'Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe gulden regel?', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 5/98, p. 164-176.
2. *Christian-democratic political observations. Political Philosophical Remarks on Current Issues*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 2000, p. 76-93..
3. Amitai Etzioni, *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*. Basic Books, New York 1996, p. 10.
4. Een korte formulering van de nieuwe Gulden Regel luidt: 'Respect and uphold society's moral order as you would have society respect and uphold your autonomy', Etzioni, A.w., p. xviii (zie ook p. 4, 27, 47, 244, 251, 257).
5. Zie b.v. A. Gutman, 'Communitarian critics of liberalism', *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 14-15 (1985), pp. 308-322; W. Kymlicka, 'Liberalism and communitarianism', *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 18 (1988), pp. 181-204; F. Cunningham, 'Community, democracy and socialism', *Praxis International*, vol. 11 (1991), pp. 310-326.
6. 'Ethisch intuïtionisme' staat voor de opvatting dat morele standaards niet anders dan door zichzelf gerechtvaardigd kunnen worden. Zie Etzioni, A.w., p. 241: 'In searching a final touchstone, I draw on the observation that certain concepts present themselves to us as morally compelling in and for themselves'. De auteur onderkent het probleem dat het beroep op 'self-evident concepts' zijn argumentatie circulair

maakt, maar ziet geen andere oplossing: *'Although I am aware, of course, of the controversial nature of the position I follow, and of the ambiguities it entails, for the reasons I have discussed, I see no other position that is more compelling and which, pragmatically speaking, enables one to construct a more sound communitarian paradigm'* (A.w., p. 243). Mij dunkt dat deze concessie neerkomt op de erkenning dat het project van een universele fundering van moraal per saldo niet slaagt, aangezien een dergelijke fundering juist wil aantonen dat morele standaards berusten op gronden die in rationeel opzicht dwingend zijn.

7. Het functionalistische denkkader werkt dus met twee 'parameters' - sociale orde en individuele vrijheid - die het mogelijk maken de processen te beschrijven welke een samenleving in de ene dan wel de andere richting voortstuwen (Etzioni, A.w., pp. 45-46). Individuele autonomie geldt derhalve niet zozeer als kenmerk van individuen, maar van de samenleving. Het is een *'societal attribute'* (pp. 23-24).
8. Harry Kunneman typeert deze ontwikkeling in de titel van zijn boek, *Van Theemutcultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1996.
9. *'For societies to be stable, they must be metastable, that is, to keep the overarching pattern, they must continue to remake themselves'* (A.w., p. 23). De auteur wijst erop dat zijn terminologie (b.v. het spreken over 'centripetale' en 'centrifugale krachten') eerder natuurwetenschappelijk is dan historisch, maar dat de socioloog niet in de ontwikkeling maar in het functioneren van de samenleving is geïnteresseerd (A.w., p. 46).
10. Dat is de verdenking die Kunneman tegen het 'gemeenschapsdenken' koestert. In dat denken worden de positieve mogelijkheden van individuele autonomie veronachtzaamd (A.w., p. 8-9).
11. *'Before I can proceed, I must reluctantly suggest a redrawing of the intellectual-political map. In the process, I support the claim that communitarian thinking leapfrogs the old debate between left-wing and right-wing thinking and suggests a third social philosophy. The basis reason this rearrangement is required is that the old map centers around the role of the government versus that of the private sector, and the authority of the state versus that of the individual'* (A.w., p. 7).
12. Etzioni, A.w. p. 13.
13. *'Most important, many libertarians and liberal individualist are troubled by social formulations of the common good that are core part of thick social orders. They argue that each person should formulate his or her own virtue, and that public policies and mores should reflect only agreements that individuals voluntarily form'* (A.w. p. 11).
14. Vooral het werk van De Tocqueville is voor het Amerikaanse communitarisme een belangrijke inspiratiebron. Robert Bellah, "The Quest for the Self: Individualism, Morality, Politics," in Ken Masugi, ed., *Interpreting Tocqueville's Democracy in America*, Savage, Md.: Rowman and Littlefield, pp. 329-347. Zie ook het werk van Bellah en zijn onderzoeksgroep waarvan verslag wordt

- gedaan in *Habits of the Heart, Individualism and Commitment in American Life*. New York, Harper & Row, 1985, en *The Good Society*, New York, Vintage Books, 1992.
15. 'Mores and values cannot be worked out on an ad hoc basis at every turn, nor can they draw on prearranged contracts. If a society tried to follow this course then half the society would be lawyers drafting contracts (or trying to wriggle out of them). It is not accidental that the most individualist society, American society, is also the one that is most litigious. In effect, for a society to function, it must draw on culture and traditions and shared values they entail. Only these values can provide the normative criteria needed to proceed without constant haggling and to work out differences even when negotiations do take place.' (A.w., p. 94).
  16. 'Another indicator of the vacuum left by the thinning of shared values, and the yearning to have the vacuum refilled, is the rise of strong religious fundamentalist movements in many parts of the world.' (A.w., p. 89).
  17. Etzioni, A.w., p. 12, pp-85-87.
  18. Etzioni, A.w., p. 12.
  19. Etzioni, A.w., p. 17.
  20. 'Individualist, to the extent that they recognize the need for a common good, tend to seek to limit its reach to the public realm and oppose it in the private realm' (A.w., p. 92)
  21. 'To argue, as I do, that to have a civic society is insufficient, that a virtuous society requires a core of shared values, is not to dismiss civic order. It is a necessary, but far from a sufficient, element of the social order a good society needs.' (A.w., pp. 95-96). Etzioni citeert instemmend Gertrud Himmelfarb: 'It is not enough, then, to revitalize civil society. The more urgent, and difficult, task is to remoralize civil society.'
  22. De discussie over de beperkingen van een procedurele opvatting van democratie als 'mechanism' voor de coördinatie van individuele belangen wordt veelal gevoerd in termen van 'thick' en 'thin'. Een 'thick social order' is een orde die op gedeelde waarden berust die verder gaan dan de gedeelde waarden van het liberale individualisme. Dit in tegenstelling tot een 'thin order' die uitsluitend op procedurele waarden berust (fundamentele vrijheden, gelijkheid voor de wet, gelijke kansen e.d.). Voor een thematisering van deze onderscheiding zie Michael Walzer, *Thick and Thin. Moral Argument Home and Abroad*. Notre Dame: university of Notre Dame Press, 1994, Etzioni vat communitarisme op als een pleidooi voor een 'thick social order'. (A.w., pp. 10-13; p. 88, p. 91).
  23. 'Individualists argue that a society may establish its normative guidance of conduct and its policies by assembling an aggregate of individuals to discuss dispassionately the facts of the situation, their logical implications, and the available policy alternatives, and then choose the most empirically valid and logical course. This draws on the Enlightenment notion that reason will free people from the clutches of superstition and ignorance.' (A.w., p. 97).
  24. De bekendste pleitbezorgers van deze these zijn Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982 en Charles Taylor, *Hegel and Modern Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

- Zie ook Taylors opstellen verzameld in *Philosophical Arguments*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1995.
25. Zie bijvoorbeeld W. Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1991, pp. 47-100.
  26. Zie het gelijknamige boek van William Galston, *Liberal Purposes*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
  27. 'While the discussion draws on political theory and social philosophy, these are not the main foundations of the argument. The sociological and empirical nature of my approach is similar to earlier statements by communitarians who pointed to the unrealistic assumptions made by libertarians (and those whom political theorists call 'liberals') about the nature of the individual' (A.w., pp. 5-6).
  28. Zie Kymlicka, A.w., pp. 52-53: 'What is central to the liberal view is (...) that we understand ourselves to be prior to our ends, in the sense that no end or goal is exempt from possible re-examination. For re-examination to be meaningfully conducted I must be able to envisage myself encumbered with different motivations than I now have in order that I have some reason to choose one over another as more valuable for me.'
  29. Elders heb ik laten zien dat deze visie haar wortels heeft in de christelijke antropologie van de grote kerkvader Augustinus. Zie J.S. Reinders, 'Wat niets kan worden, stelt niets voor', mensen met een ernstige verstandelijke handicap in het licht van de hedendaagse gezondheidsethiek - een kritische uiteenzetting. Amersfoort: Monografie'n s' Heeren Loo, nr. 15, 1996.
  30. Zie boven noot, 7.
  31. 'The new golden rule requires that the tension between one's preferences and one's social commitments be reduced by increasing the realm of duties one affirms as social responsibilities - not the realm of duties that are forcibly imposed but the realm of responsibilities one believes one should discharge and that one believes one is fairly called upon to assume. (A.w., p. 12).
  32. Etzioni, A.w., p. 170.
  33. Martha C. Nussbaum, *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
  34. Zie Bellah, *The Quest for the Self*. Zie voor een wijsgerige analyse van het moderne denken in dezelfde geest. G.A. van der Wal, *De omkering van de wereld. Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef*, Baarn. Ambo, 1996.